

MK 9511

PAPP GÉZA

**A
MAGYAR KATOLIKUS
EGYHÁZI NÉPÉNEK
KEZDETEI**

(3 FÉNYKÉPPEL ÉS 28 DALLAMMAL)

**KÜLÖNLENYOMAT A JÁSZÓVÁRI PREMONTREI KANONOKREND
BUDAFOKI SZENT ISTVÁN GIMNÁZIUMÁNAK ÉVKÖNYVÉBŐL**

BUDAPEST, 1942.:: MAGYAR KÓRUS

OMCE-SZERDÁK
AZ ORSZÁGOS MAGYAR CECILIA EGYESÜLET
SZERDAI ÖSSZEJÖVETELEIN ELHANGZOTT ELŐADÁSOK

2. FÜZET

A MAGYAR KATOLIKUS
EGYHÁZI NÉPÉNEK
KEZDETEI

ELŐADTA 1942. JANUÁR 14-ÉN

PAPP GÉZA
OKL. EGYHÁZI KARNAGY,
KÖZÉPISK. ÉNEKTANÁR

A magyar egyházi népének eredete körül heves irodalmi vita folyt a mult század végén. A katolikus és protestáns vitatkozók — mindkét részről erős felekezeti elfogultsággal — nem láttak túl az irodalom határain s a hagyományt figyelmen kívül hagyták. Talán Horváth Cyrill, a nemrég elhunyt jeles irodalomtörténész, volt az első, aki elfogulatlanul mutatott rá a magyar egyházi népének középkori helyzetére s amellet a reformáció énekkészletének jelentőségét sem hallgatta el. »Sokan azt gondolják, — olvassuk egyik tanulmányában — hogy a magyar nyelvű és zenéjű éneket csupán a reformáció honosította meg az istentiszteletben, ez azonban mindenesetre tévedés.« »A magyar nép az éneket már pogány valóságában ismerte és később sem mondott le éneklő jogáról. Az egyháznak, mely a nemzeti elemeket másutt sem irthatta ki egyszerre az istentiszteletből, túrnie kellett az abusus-t...« »A középkorban volt egyházi népének és volt magyar egyházi népének. A nép jobbra hallgatott a miseáldozat alatt, de prédikáció előtt és után, körmeneteken és búcsújárásokon elég alkalma volt az éneklésre.«¹

Valóban: a hittérítés befejeztével, mikor a magyar nép a keresztény hit és erkölcs elemeit már magába szívta és egész lelkével felfogta, lehetetlen, hogy ne érezte volna az ellenállhatatlan ösztönt, hogy vallásos érzelmeit szóban és éneken eleven kifejezésre juttassa. Ez a lélekből jövő kifejezés csak olyan énekekkel történhetett, melyeket a magyarság teljesen a sajátjának érzett. A régi magyarság zenekultúrája, melyet ma vallásos megnyilvánulásaiban is a népi zenével azonosíthatunk, folytonos, nincs benne szakadás, mert szájhagyományon alapul. A középkorban ez a dallamkincs általános és közös volt, kiterjedt a magyar társadalom minden rétegére. Ma már elszigetelten csak a parasztságé. Mellette áll — szinte idegenül — a 16. század közepén megindult magyar zenei írásbeliség nyugatutánzó magaskultúrája, műzenéje. Így van ez a világi zenében, de ugyanezt a kettősséget találhatjuk az egyházi népének területén is. Egyfelől az énekeskönyvek magyar nyelvű, de általában nem magyar szellemű, jórészt idegenből átültetett dallamai, másfelől a falu vallásos szövegű népdalai, templomi énekei. Tagadhatatlan azonban, hogy egyházi zenénknek ez az ága, a hagyományfentartotta népének is, miként az emberi művelődés minden tényezője, számos eredő egymásra hatásának eredménye. A gre-

(A jegyzetekben előforduló rövidítések: IK = Irodalomtörténeti Közlemények; RMKT = Régi magyar költők tára.)

¹ Horváth Cyrill: A Batthyány-kódexről. IK 1905. 129. I. és Középkori magyar verseink. RMKT I. köt. (1921) 40. I.

gorián ének, a külföldi egyházi népének és a magyar népzene kapcsolatai még felderítésre várnak. A rendelkezésünkre álló kevés adatból annyi mindenestre megállapítható, hogy az elmúlt századoknak jóformán minden jelentősebb irodalmi és zenei áramlata nyomot hagyott a magyar nép szellemi világában.²

A népének-szövegek formai és tartalmi mintája kétségtelenül a latin nyelvű himnuszköltészet volt. Előbb ennek kellett felvirágozni, hogy a tőle függő, belőle sarjadzó nemzeti ágat táplálni tudja s későbbi fellendülését biztosítsa.³ A középkori himnuszköltészetet nem nevezhetjük nemzeti költészetnek. Irodalma nemzetközi, helyesebben nemzetfölötti, egyetemes, vagyis katolikus.⁴ A régmúlt századok kereszténysége, az a hatalmas »nemzetközi nemzet énekes nemzet volt, költészete nem papírosra szánt s csak olvasnivaló, néma költészet, hanem valóságos és szószerinti ének, gyülekezeteken s templomokban zengett dal, fohász, dicséret.« »A latin himnuszok zengése hazánkban hamarosan sűrűvé és önkénytelené válik, mint a szívdobbanás s a magyar szív együtt dobog már a Nyugatnak, a keresztény Európának szívével.« Nálunk is századokig virágzott a latin himnuszköltés. A 14. és 15. századból több eredeti magyar szerzemény maradt ránk breviáriumok és miscelánévek lapjain.⁵ A magyar énekköltészet kibontakozásának előfeltétele tehát megvolt s az irodalmiság felé emelkedése állandóan tartott az egész magyar nyelvterületen. Még nem volt irodalom, mert nem írták le, hanem szájról-szájra terjedt az írástudatlan néprétegben. Ugyanez a szóbeliség, mint irodalom előtti állapot, jellemzi a szentbeszéd műfaját, mely a néppel közvetlenül érintkező, az Egyház valláskultúráját szabadon, magyar nyelven, de nyilván latin minták után tolmácsoló pap ajkán szólal meg. »A szerzetes író rakja le a magyar nyelvű irodalom alapjait saját vallási eszményei szolgálatában még a reformáció megindulása s a humanizmus átnemzetiesedése előtt.« Ezzel nemcsak a nemzeti irodalmat készítette elő, hanem akaratlanul is belekapcsolódott a deáktalan magyarság évszázados szájhagyománykultúrájába, belevitte a nyugati műveltség elemeit s megindí-

² Kodály Zoltán: A magyar népzene (Bp. 1937) 47. stb. l. — Kardos Tibor: Deákműveltség és magyar renaissance (Bp. 1939). — Petró Sándor: A magyarnyelvű egyházi ének középkori emlékei (Bp. 1941).

³ Horváth János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei (Bp. 1931) 112. l.

⁴ L. Babits Mihály: Amor Sanctus (Bp. 1933) bevezetését. Az alábbi két idézet a 10. és 28. lapról van. — A himnuszköltészet még a 17. század emberének életében is rendkívüli helyet foglal el. Mint jellegzetes példát felhozhatjuk, hogy *Fröhlich Dávid*, felvidéki polihisztor (1595—1648) úti könyvének (*Bibliothecae sive Cynoswrae Peregrinantium, hoc est Viatorii Liber...* Ulmae, Anno MDCXXXIV.) végén himnusokat közöl az utazók mindennapi használatára (*Hymni Svavissimi in usum Viatorum*). L. Veress Endre: Késmárki Froelich Dávid himnusai. Zenei Szemle 1928. 47. l.

⁵ Hegedüs István: A magyarországi latin »coelestis lyra«. Akadémia Értesítő 1914. (1. sz.) 18. l. — Horváth János i. m. 56. l. Az alábbiakra vonatkozóan l. u. o. a 72., 79. és 106. l.

totta azt a folyamatot, amelynek eredménye a 16—17. század úri és népi hagyományt egybefogó magyar művelődése.

Az eddig mondottakból kitűnik, hogy az egyházi népének egyrészl szájhagyomány, másrészt irodalom. Az előbbit nem követhetjük nyomon, de tudjuk, hogy van és volt már az írásbeliség előtt is. Ha a magyar egyházi népének történetét akarjuk megírni, annak csak egy részét vehetjük figyelembe: azt, ami belőle *irodalom* s így a kép róla természetesen hiányos lesz. A néprajz ezen a területen is segítségére siet a zenetörténetnek.⁶ De nem hagyhatjuk figyelmen kívül az irodalomtörténet megállapításait sem. Mindjárt a meginduláshoz, a hazai népénekülés rekonstruálható kezdeteihez az irodalomtörténet ad értékes adatokat.

Magyar nyelvű irodalmunk első termékei csak töredékben maradtak fenn. Kódexeink, melyek elég későn, már a könyvnyomtatás korában jelennek meg, egész sor latin himnusznak verses fordítását őrizték meg számunkra.⁷ A fordításuk még darabosak, veselesűk, ritmusuk dőcög, de a fogyatékoságok egy részét a »figyelmetlen« vagy »okoskodó«, »túlbugzó«, »érzelmes« és mindenáron »magyarázgatni akaró« másoló rovására kell írunk.⁸ Ezek a tények is arra mutatnak, hogy a versek — kevés kivétellel — nem tekinthetők népénekeknek: közszájon forgó és dalolásra készült énekbe nem toldottak volna annyi mindent bele s a ritmussal is jobban törődtek volna. A közismert énekek szövege állandóan a hívek — nagy tömegek — ellenőrzése alatt áll s ha változatok alakulnak is, újabb, eltérő szövegeknek szükségét senki sem érzi. Sem a fordítók, sem pedig a másolók nem eszméltek általánosan elterjedt és énekelt népének-szövegekre, mert a fordítások eltérnek egymástól s a versek nagy részét nem találjuk a későbbi énekeskönyvekben sem. Bizonyára csak magánhasználatra írták, az apácák részére, hogy megértsék az Egyház hivatalos zsolozsmájának latin énekeit.⁹

A Winkler-kódexből (1506) ismerjük két igen kedvelt karácsonyi énekünknek (*Nagy örömnep ez nekünk — Dícséretes az gyermek*) legrégebb szövegét. 1508-ból való Vásárheli András cantilena-ja (*Angyaloknak nagyságos Asszonya*). A Nádor-kódex (1508) három éneke hangjegyes. Közülük csak az *Ave hierarchia* magyar fordítása van közvetlenül a dallam alatt, de Horváth Cyrill mind a hármat a népéneknek közé sorolja. Hasonlóképen az *Ó kegyes Szűz Mária-t* és a *Salve corpus gloriae* fordítását (*Üdvözleég Istennek szent Testé*) a Peer-kódexből (1526).¹⁰ A Nádor-kódex két énekének kivételével valamennyit megtaláljuk a későbbi kéziratot és nyomtatott gyűjteményeinkben. Ha a felsoroltakhoz még hozzávesszük a *Jer, mi dícsérjük, Itt jelen vagyton az Istennek Fia* és az *Isten Fia magát megalázá*

⁶ L. Kodály Zoltán: Néprajz és zenetörténet (Bp. 1933).

⁷ Frick József: A középkori magyar himnuszköltészet (Kolozsvár, 1910). — Középkori magyar verseink. RMKT I. köt. (1921).

⁸ Horváth János: A középkori magyar vers ritmusa (Berlin, 1928) 97. stb. 1.

⁹ IK 1905. 130—135. l., RMKT I. köt. (1921) 41—43. l.

¹⁰ RMKT I. köt. (1921) 102., 236—45., 144—155., 213. és 218. l.

kezdetű énekeket, már számba is vettük a legrégebbről, a 16. század közepéig lejegyzett énekeinket.¹¹

Dehát hol vannak azok az énekek, amelyekben őseink vígasztalódást találtak és kiönthették vallásos lelkesedésüket? Mert, hogy a felsoroltak csak igen csekély hányadát jelenthetik a középkori énekkészletnek, az nem lehet kétséges. A pusztulás és enyészet örök törvénye sok mindent megmagyaráz. Ezenkívül azonban mást is meg kell gondolnunk: az egyházi népének természeténél fogva száj-hagyomány útján terjed. Még az is, ami már irodalom. Az írásbeliség még a 15. század végén is csak kevesek tulajdona volt, a magyarság zöme az énekek szövegét és dallamát (a kettő elválaszthatatlan egymástól) a népdalhoz hasonlóan hallás után tanulta meg és hagyományozta a fiatalabb nemzedékre. A lejegyzésre nem volt szükség. Így nem csodálkozhatunk azon, hogy sem a régi népdalok, sem pedig a népéneknek nem maradtak írásban ránk. Igaz, a népének ebből a szempontból talán más elbírálás alá esik. Állandóan a papság őrizete alatt áll, szövege — különösen kezdetben — egyházi ember szerzeménye vagy fordítása, dallama esetleg himnusz-dallam... stb.; mind olyan körülmény, amelynek alapján inkább feltételezhetjük, hogy az egyházi népének (elsősorban a szövegek) hamarabb papírosra kerülhettek. Lehetséges, hogy előkerül valamikor egy-két kódex: valamelyik iskolamester vagy pap írása, gyűjteménye valakinek, aki szükségesnek és érdemesnek találta feljegyezni azt, amit a nép körmeneten vagy egyéb ájtatosságon, prédikáció előtt és után énekelt. — Bartók, Kodály és Szabolcsi népzenei, összehasonlító zenetörténeti kutatásai a hagyomány hosszú életére vetettek világot. Kérdés: nem maradtak-e fenn a mai napig középkori egyházi énekeink is a nép ajkán, esetleg más szövegekkel. Írásos emlékek hiányában teljes bizonyossággal ez aligha állapítható meg. De, hogy feltételezhető, azt Kodály szavai is megerősítik: »Nyelvemlékeink bizonyosága szerint — írja Néprajz és zenetörténet c. tanulmányában — nyelvünk 400 éve alig változott. Miért változott volna többet a zene? Hisz nincs olyan természetű hivatalos és elkoptató behatásoknak kitéve, mint a nyelv, amely végre nemcsak a köllészet eszköze, hanem a mindennapi élet gyorsan változó formáihoz simuló gyakorlati szerszám is. Ha népünk mai nyelve közel áll a kódexekéhez, bátran mondhatjuk: zenei nyelve még sokkal közelebb állhat a kódexek korának zenei nyelvéhez.« E megfontolások mellett is bele kell nyugodnunk abba, hogy őseink középkori énekeinek javarészét sohasem fogjuk megismerni.

Nézzünk körül: hogyan fejlődött az egyházi népének a szomszédos országokban és milyen szerepe volt a katolikus istentiszteleten? Német nyelvterületen a 12. században jutott először nagyobb kibontakozáshoz a nép nyelvén való éneklés s a 14–15. században már virágkorát élte.

¹¹ U. o. 27–34. l. — Horváth Cyrill Telegdi énekeit, továbbá az *A keresztyénségben* kezdetűt is középkoriaknak és katolikus eredetűeknek tartja. Erdélyi Pál szerint a *Gyöngyösi toldalék* énekeinek jórésze a 16. század első feléből való. Feltehető, de az 1600-ig keletkezett katolikus énekek száma így sem haladja meg a harmincat.

Abból az énekkincsből táplálkozott a reformáció egyházi zenéje. Az első német lutheránus énekeskönyvek 1524-ben jelentek meg. Katolikus részről már addig is nagy tömeg egyházi éneket nyomattak ki, de énekeskönyv formájában csak 1537-ben adta ki ezeket *M. Vehe* Lipcsében. A későbbi gyűjteményeknek ez az énekeskönyv az alapja. Hogy a német katolikus egyházi népének a reformáció idejében már évszázados multra tekintett vissza, nem jelenti azt, hogy ez az ének jóváhagyott, liturgikus ének volt. A német zsinatok 1446 óta ismételten szót emeltek a gregorián ének érdekében: megtiltották annak megrövidítését és a népnyelven éneklést az énekes szentmisén. Még a reformáció után is, egészen a 18. századig, a gregorián korális maradt a hivatalos liturgikus ének. Egyes helyeken a népének is elterjedt ugyan, de a gregorián használatát nem korlátozta. Ha egyik-másik püspök meg is engedte, hogy a latin éneket némettel helyettesítsék, az — énekesek hiányában — csak szükségből történt. A népéneknek a liturgikus istentiszteleten csupán kivételes helye volt, a liturgián kívül (csendes misén, szentbeszéd előtt és után, hitoktatás, lelkigyakorlatok, egyéb népi ájtatosságok alkalmával, továbbá körmeneteken és búcsúkon) azonban tág tere nyílt a kibontakozásra.¹² Más volt a helyzet a horvátoknál és a cseheknél. A latin ritusú, de szláv nyelvű liturgia — Szent Cyrill és Metód óta — módot nyújtott arra, hogy a nép énekével tevékenyebben résztvehessen az istentiszteleten. A cseh vallásos népéneket a »cseh-morva testvérek« lendítették fel igazán. A huszita eredetű szektának a 15. század vége óta egyre gyarapodó egyházi dallamkincse gyorsan elterjedt a szomszédos népek között.¹³ *M. Weisse* gyűjteménye (1531) és a főleg rája támaszkodó *Ein Gesangbuch der Brüder in Behemen und Merherrn...* kiadásai révén hatással volt a német protestáns és katolikus, anyagra. A magyar énekeskönyvekbe is bekerültek — közvetlenül vagy közvetve — huszita dallamok. A nagy nyomtatott kancionálék (a katolikusok és protestánsok egyaránt) a liturgikus (gregorián) dallamokat is közlik, tehát egyestik magukban a népénekéskönyv és a graduál tartalmát.

Nálunk is a protestánsok adták ki az első énekeskönyveket. Mielőtt rátérnénk a reformáció énekkincsének méltatására, felelnünk kell arra a kérdésre, hogy miért nem gyűjtötte egybe és adta ki népénekeit a magyar katolikus Egyház még a 16. század végén sem.

Tudjuk, hogy a protestantizmus hazánkban csak a mohácsi vész után kezdett nagy mértékben terjedni.¹⁴ Az ország nagy részét elpusztította a török s a megmaradt magyarság is kétféle oszlott. A katolikus Egyház ekkor már nem volt hatalmas ellenfele a terjedő reformációnak, mert a kihalt egyházi szervezet nem volt képes vele szemben megfelelő ellenállást kifejteni. A hívek lelki szükségleteinek kielégítését a felvidéki német városokból tova-terjedő új hit papjai vállalták. A humanizmus szellemében el-

¹² Baumker: Das katholische deutsche Kirchenlied (1883) I. köt. 8—12.; 34—35., II. köt. 8—20. l.

¹³ Danczi Villebald dr.: Tallózás a horvát bencések multjában (Kölostoraik és a szláv liturgia), Pannonhalmi Szemle 1941. 448. l. — Zenei Lexikon (Szabolcsi—Tóth) I. 129. l.

¹⁴ Az alábbi sorokra, a 16. század magyar vallási viszonyaira vonatkozóan l. Hóman—Szekfü: Magyar történet IV. köt. (1928).

világiasodott főpapság nem igen törődött a tömegek szellemi igényeivel s a tanítás módja már régóta rászorult az átalakításra. Az 1526. év azután új korszak kezdetét jelentette hazánkban. A nagy számban lévő középkori katolikus iskolák megszűntek, az elárvult, betöltetlen falusi plébániák nem gondoskodhattak tovább a nép gyermekének neveléséről. A városok virágzó inlézetei a protestáns városi tanács kezelésében protestáns papokkal és tanítókkal működtek tovább. Az iskolaügy fellendült ugyan, de a katolikus intézmények romjain — az új vallás szolgálatában. A papnevelés is szünetel: nincs utánpótlás és az egykor gazdag népes magyar Egyház kénytelen a szomszédos osztrák tartományokból kiségitést kérni. Erdélyben még siralmasabb a helyzet: a katolikus vallásgyakorlatot időnkint még azokon a helyeken is eltiltották, ahol egybéként szokásban volt. A katolikus Egyház mindezekkel szemben tehetetlen. Az új hit terjedését elősegítette az a körülmény is, hogy a protestáns vallásra tért földesurak a magánkegyúri jogra támaszkodva kihasználták a *cujus regio, illius religio* elvét. Ez a középkorból fennmaradt elv: zárt területeknek vallási egysége, megkönnyítette a reformátorok munkáját, mert a birtokos vagy főúr áttéréssel az egész nagybirtok, illetve vártartomány népe az új hit hirdetőit volt kénytelen hallgatni.

A térítők egyik hatalmas eszköze az ének volt. A népet »a Romai Sz. Hit-től, az éneklés-béli zengésnek édesgetése vonta vala el; mint egy mézes madzaggal rájok kötvén a sokféle tévelygést...« olvassuk Szegedi F. Lénárt énekeskönyvének (*Cantus Catholici*, 1674.) ajánlásában. A vallásreform természetesen szükségessé tette a nép-énekekreformot is s mint minden átalakítás, nem hozhatott eredményt máról holnapra. Ha meggondoljuk, hogy a nép nehezen válik meg régi szokásaitól, a gyermekkora óta hallott és használt énekekkel nem felejt el s újakat sem vesz be szívesen, arra az eredményre kell jutnunk: ez a népénekekreform, az új hittet karöltve, csak az iskolán, az ifjúságon keresztül verhetett gyökeret s legalább egy emberöltőre volt szükség, míg kivirágzott az a protestáns énekköltészet, melyet a 16. század hatvanas éveiben megjelent énekeskönyvek magukbazzárnak. Számtalvó emlékek hiányában éppen erről az időről, a hitújítás első néhány évtizedéről nem tudunk tiszta képet kapni: mely énekszövegeket vettek át a reformátorok a mohácsi vész előtti katolikus énekkincsből? A régi katolikus énekek legnagyobb része lassankint feledésbe merült, a század közepén már »ad notam« hivatkozni sem lehetett rájuk.

Az új hit szolgálatában állottak a könyvnyomdák is. A 16. századi könyvnyomtatóműhelyek egy részét egyenesen a reformáció propagálására állították fel, míg mások csupán hivatásos mesterek üzleti vállalkozásai voltak. A század folyamán működő 14 nyomdával szemben katolikus részről csak 1577-ben kezdi meg működését a Telegdi Miklós alapította nagyszombati könyvsajtó. A katolicizmus csak úgy vehette fel sikeresen a versenyt a mindjobban elhatalmasodó protestantizmussal szemben, hogy az ellenfél példájára magyar nyelvű könyveket adott a nép s elsősorban a papság kezébe és az ellenfél tanítását nemcsak szóval cáfolta, hanem

tollal is, a nyomtatás által megszázsorozva s hirdette az Igét. Ez az egy nyomda a hitvédelmi iratok kiadását is csak nehezen győzte, ami akkor a legfontosabb volt s így nem csodálkozhatunk azon, hogy énekeskönyvre egyelőre nem került sor.¹⁵ A jezsuiták a Telegdi-nyomda mintájára Kolozsvárott is be akartak rendezni egy könyvnyomtatóműhelyt. Heltai nyomdáját akarták megvenni; azt a nyomdát, amelyikből a *Hofgreff-énekeskönyv* (1553) és Tinódi *Cronica*-ja (1554) került ki. A tárgyalások azonban nem vezettek eredményre.¹⁶ Ha ez akkor sikerül, talán előbb jelenik meg első hangjegyes énekeskönyvünk...

A reformáció a nemzeti nyelvű éneket, elsősorban a népéneket tette az istentisztelet liturgikus énekévé. Ezért szükség volt arra, hogy a nép kezébe és a kórusokra is a reformáció szellemében szerkesztett énekeskönyvek kerüljenek. Kétségtelen: az énekeskönyvszerkesztés gyakorlata vallásos szükségletet elégített ki.¹⁷

A protestáns felfogást híven tükrözi Gálszécsi István énekeskönyvének (1536) előszava: »Szent Pálnak mondása szerint... szükségesek ceremóniák és énekek a szent egyházban, de emberi törvények szerint is eképpen szereztetett. Ne látassék tehát senkinek magyar nyelven való éneklés az szent egyházban szidalmazandónak lenni, mert az értetlenek semmit bennünk nem cselekednek...« A 16. század protestáns írójának éneke: katekizmus, a himnuszfordítások egyik jellegzetessége pedig a dogmatizálás.¹⁸ Az eredeti protestáns énekekben mindig találunk valami hitvitát, a katolikus vallás ellen irányított tételt, még akkor is, ha a szövegek egyes bibliai helyek kifejtései, körülírásai. A régi népénekekben vagy a latinból fordítottakban nyoma sincs a térítő szándéknak vagy célzatos polémiának.¹⁹

Mint látjuk, a reformáció az éneklést értelmi síkra emeli, az énekszövegekkel egyúttal tanítani is akarja a híveket, az énekeskönyveket hitoktató cézzal adja a nép kezébe s nemcsak emlékeztetőül, hanem olvasmányul is szánja.²⁰ Gönczi György énekeskönyvében ezt olvassuk: »... az efféle Isteni dicséretet közönséges éneklésre által, kezdetét a mi Országunkban először-is, a tanítással együt, az Evangeliomnak tiszta tudománya az Istennek igaz ismeretivel egyetembe be-szállani...« Valóban, a nép formálisan »beénekelte magát« az új tanításba, anélkül, hogy tudta volna.

¹⁵ V. ö. Bartha József: A magyar katolikus énekköltészet a XVIII. századig. A Szent István Társulat felolvasó üléséből, 42. sz. (1901) 25. l. (L. még a Katolikus Szemle 1901. évf.).

¹⁶ Gulyás Pál: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században (Bp. 1931) 209. l.

¹⁷ Szabó T. Attila: Kéziratos énekeskönyveink és verses kéziratunk a XVI–XIX. században. (Zilah, 1934) 12–13. l.

¹⁸ IK 1905. 390. és 488. l.

¹⁹ Szabó T. Attila i. m. 19. l.

²⁰ V. ö. Szathmáry József: A református templomi énekeskönyv története. Protestáns Szemle 1892. 446., 468. l.

Ezzel az egyedül csak az észhez szóló új költéssel szemben a katolikus énekek inkább az érzelmekre hatnak. »Ha pedig lelki hasznát az éneklésnek meg-tekintjük: Fölötte nagy buzgóságra és ajitatosságra indította az embert, a szép nótára formált Istenes ének szónak hallása.« »Az imádság-is ének szó alatt édesebben esik: és Isteni szeretetre, lelki töredelmességre, világi dolgoknak meg-vetésére, mennyei jóknak kívánságára, az emberek szívét fel-emeli: szomorúakat, és bánatban él-merülteket vigaságra gerjeszti: okosság ellen tusakodó gondolatokat el-ölti, és Istenes indulatokat embernek szívében támaszt.« (*Cantus Catholici*, 1651.) A Szelep-csenyi-féle kiadás (1675) már jónak látja a hívek figyelmét fel-hívni az énekszövegek értelmére. Szent Jeromost idézi: »Ugy énekellyen a Keresztyén Enekes, hogy ne csak az ének-szó tessen az éneklésben; de kivált-képpen az énekekben foglalt szónak értelme, kire inkább vigyázzon: Hogy a gonosz lélek, ki Saulba volt, el-ki veltessen azokból, kiket hasonlóképpen meg-szállott.«

Lássuk most, miből állt ez az énekanyag, honnan merítették a reformátorok s vegyük számba a kor énekeskönyveit is. Nem lehet célom a magyar reformáció énekeskönyv-irodalmának ismertetése, de még a pusztá felsorolás is túllépné e tanulmány kereteit. Erdélyi Pál és Szabó T. Attila bibliográfiái²¹ alapján igyekszem a protestantizmus hatalmas énekanyagát hordozó gyűjtemények jelentőségére rámutatni és forrásaikat megjelölni.

A korai protestantizmus egyházi zenéje szoros kapcsolatot mutat a katolikus Egyház középkori énekkincsével. S ez természetes is. A reformátorok jogos örökségüknek tekintették az énekeket, éppen úgy, mint az Egyház egyéb hagyományait, szertartásait. A gyorsan terjedő új vallásos mozgalom csak időnk folyamán tért el az éneklés évszázados rendjétől, a régi liturgiától. A szertartás nyelve nemzetivé vált s az istentiszteleti szövegeket megrostálták, átalakították az új hittételeknek megfelelően. A dallamok átvétele sem történt változatlanul. A fordítások gyakran megkivánták a melódia kibővítését, egyszerűsítését s hogy tömegénekésre is alkalmas legyen, nem ritkán szillabikussá tették a gazdag díszítésű korális dallamokat. Így alakult ki nálunk a túlnyomólag kéziratos graduál-irodalom: a *Graduale* és *Antiphonale* gregorián énekeinek protestáns istentiszteleti célra való alkalmazása.*

A graduálok sorát a *Batthyány-kódex* (1541—56) nyitja meg. Eddigi tudomásunk szerint legrégebb tagja annak a graduál-családnak, mely a 16. századon keresztül fenntartotta a kapcsolatot a 17. század egyetlen nyomtatott graduáljával, az *Öreg Graduállal* (1636) s ezért egyik legfontosabb forrásának számít. Utána következik időrendben: Huszár Gál énekeskönyve (*A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicsérek és imádságok*, 1574), a *Csáti graduál* (16. sz. vége — 1602), a *Sárospataki-Patay* (16. sz. vége — 17. sz. eleje), a *Ráday* (1596—1607?), a *Nagydobozai* (16. sz. vége — 17. sz. eleje), a *Spáczay* (1619), a *Kálmáncsai graduál* (1622—26), a *Kecs-*

²¹ Erdélyi Pál: *Énekeskönyveink a XVI. és XVII. században* (Bp. 1899). (L. még a *Magyar Könyvszemle* 1899. évf.) és a 17. jegyzetben i. m.

* V.ö. Dr. Bárdos Albert: *A protestáns graduálok és a gregorián hagyomány. Magyar Kórus 75.sz. (1949. március) 1579. l.*

keméti énekeskönyv²² (1637—38), a Csurgai (1639) és az Óvári graduál X (17. sz. eleje), Apostagi grad. (17. sz. eleje), Bélyesi grad. (1642—53).

A graduál-forma, mint a fentiekből kitűnik, a katolikus liturgia maradványa s ez a körülmény is siettette halálát. A graduál-irodalom hanyatlásának és végül a 17. század végén megszűnésének egyik oka ugyanis a kálvinizmusban jelentkező puritán mozgalmak belső »tisztító munkája« volt. Ehhez járult még egy külső ok is: a graduál nagy terjedelme miatt igen sokba került s mivel eredetileg a kórus énekeit tartalmazta, magánhasználatra sem volt megfelelő. A kislakú, könnyen kezelhető énekeskönyvekkel szemben lassankint háttérbe szorult, annál is inkább, mert a liturgia későbbi gyökeres átalakítása és a népénekülésnek jóformán kizárólagossága fölöslegessé tették. Zsoltárait a 17. század elején megjelenő Szenci Molnár Albert-féle fordítás kiszorítja s a feledés homályába burkolja, himnuszai és Krisztus szenvedéstörténete azonban tovább élnek a protestáns énekeskönyvek lapjain. A graduál, mint forma eltűnik ugyan, de tartalmának egy részét megmenti és tovább őrzi a zsoltároskönyv, az énekeskönyv (Istenes Hymnusok) és a passionális.

A magyar reformáció énekköltészetének másik forrása a német protestáns énekköltészet, amelynek alapját szöveg- és dallamvilágában egyaránt az előző századok népénekincse szolgáltatta.²³ Az eredeti protestáns énekek is kétségtelenül hatással voltak a magyar anyag fejlődésére. A legrégebb, két töredékben fennmaradt protestáns énekeskönyv *Gálszécsi Istváné* (Krakkó, 1536). Mindössze három Luther-ének fordítását őrizte meg számunkra s lehetséges, hogy az énekeskönyv — az egész nem lehetett nagy terjedelmű — csak Luther énekeit tartalmazta.²⁴ Gálszécsi mester a könyv tartalmáról csupán ennyit mond: »...az szent írásból szerzék egy néhány énekeket kösségnek tanításáért...« »...hogy inkább eszettekbe vehessétek, könnyebbségnek okáért minden éneket megvirgultam.« — *Szegedi Gergely* hat Luther-éneket közöl gyűjteményében (1569).²⁵

A 16—17. század népénekéskönyveiben fontos szerepet töltenek be az eredeti magyar költemények; szabadabb fordítások, zsoltáraparafrízisok, ünnepi és közönséges dicsérek. A szerkesztők és költők — az új vallás hirdetői — igyekeztek a magyarság igényeit kielégíteni s bibliai történetek felhasználásával időszerű magyar vagy

²² Az eleje graduál, mint Huszár énekeskönyvéé, de kéziratos. Hasonlóképpen vegyestartalmú a *Boroszlói kézirattöredék* a 16. sz. második feléből és a *Komjátzsegi graduál* a 17. sz. első feléből. A felsorolt graduálok között csak két nyomtatott van (Huszár Gálé és az Óreg Graduál), a többi kéziratos.

²³ V. ö. Baumker i. m. I. köt. 31. l.

²⁴ Horváth Cyrill: Luther énekei és első protestáns énekszerzőink. Philologiai dolgozatok a magyar—német érintkezésekről (szerk. Gragger Róbert), Bp. 1912. 33. l.

²⁵ Szügyi József: A magyar református énekeskönyv multja (Debrecen, 1910) 5. l.

Friedrich Károly szerint 11-ét. (A m. ér. templomi ének történelmét vázlatá (XVI-XVIII. sz.), Bp. 1946. 38. l.) - Epsz. bizalmas: multja (Debrecen, 1910) 5. l.)

általános vallási kérdéseket vittek bele énekeikbe.²⁶ A gyűjtemények — egészen a 18. század közepéig — dallamokat nem tartalmaznak, hanem csak az annakidején közismert énekek kezdőszavaival vagy címével utalnak a megfelelő dallamra. Az »ad notam« utalások révén tudjuk, hogy a vallásos költészetnek e legeredetibb alkotásai jórészt históriás dallamokon keltek szárnyra.²⁷

A könyvészet lanusága szerint már 1538-ban jelentek meg »istenes énekek«. Az első jelentősebb gyűjtemény *Szegedi Gergelyé* (1562, 1569). Fontosak még: a *váradai énekeskönyv* (1566), *Huszár Gál: A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretes és imádságok* (1574), *Bornemissza Péter: Énekek három rendbe* (1582), *Gönczi György: Keresztyéni Énekek* (1590), a *bártfai énekeskönyv* (1593) és az *Isteni Dicséretes* (1607 k.). A halotti énekeket *Ujfalvi Imre* gyűjtötte egybe (*In Exequiis Defunctorum*, 1598). Ezek közül kétségtelenül Gönczi gyűjteménye a legnagyobb jelentőségű: a 17. század végéig — Erdélyi szerint — 30 kiadásban jelent meg. Az az anyag, melyet az említettekén kívül még számos, kevésbé fontos gyűjtemény tartalmaz, a 16. és 17. századon keresztül sokat változott, növekedett, és fogyott, de alapjában ugyanaz maradt a mult századig.²⁸

A hazai református egyházi ének történetének igen jelentős eseménye volt *Szenczi Molnár Albert* zoltárfordításainak megjelenése (Herborn, 1607).²⁹ *Sz. Molnár* Dávid király 150 zoltárát »az *Franciai nótáknak és verseknek módgyokra*« fordította, de Lobwasser német szövege nyomán. Cl. Marot és Th. Beze genfi zoltárainak dallamai, melyeknek végleges formáját L. Bourgeois adta meg, nem csekély torzulással lassankint nálunk is meghonosodtak. A zoltároskönyv száz év alatt 35, részben hangjegyes kiadást ért meg; legtöbbször Gönczi gyűjteményével együtt adták ki.

Az unitárius és szombatos énekeskönyvekről röviden csak annyit mondunk, hogy énekanyagukban a katolikus hatás csupán közvetve érvényesült, amennyiben e két vallás hirdetői katolikus anyagot is tartalmazó protestáns (főleg református) nyomtatott és kéziratos forrásokat használtak fel.

Hogyan állott ezalatt a magyar egyházi népének ügye a katolikus Egyházzal? Ismeretes az 1560-ban, Oláh Miklós esztergomi érseksége idején tartott nagyszombati zsinat erre vonatkozó rendelete. A zsinat csak azoknak a latin és magyar énekeknek használatát engedélyezi, amelyeket már legalább száz év előtt jóváhagytak

²⁶ L. Szilády: RMKT II—VIII. köt. Nevezetesebb protestáns énekszerzők: Batizi András, Bornemissza Péter, Dávid Ferenc, Dévai Biró Mátyás, Erdősi Sylvester János, Geleji Katona István, Huszár Gál, Méliusz Juhász Péter, Kecskeméti Vég Mihály, Nagybankai Mátyás, Péczeli Király Imre, Skarica Máté, Szegedi Kis István, Szegedi Gergely, Szkárosi Horváth András, Sztárai Mihály, Tuba Mihály.

²⁷ V. ö. Szabolcsi Bence: A 16. század magyar históriás zenéje (Bp. 1931) 11—12. l., Szügyi J. i. m. 14. l.

²⁸ Szilády: RMKT VIII. köt. Füg. XVII. l.

²⁹ Császár Ernő: A magyar protestáns zoltárköltészet a XVI. és XVII. században. IK 1902. — Halmy Ferenc: A magyar zoltárformák francia előzményei (Bp. 1939).

vagy azután fognak jóváhagyni.³⁰ Ugyanez a zsinat -- az iskola-
mesterek kötelességeiről szólva -- lelkükre köti, hogy az eretnekek
szellemi termékeit, bármilyen formában, tartsák távol az iskolától
és csak azt tanítsák, amit az Egyház jóváhagy.³¹ Az egyházi ha-
tóság a könyvnyomtatás megindulása óta mindig is élt a cenzúra
jogával s különösen oka volt rá abban az időben, amikor az új
vallás hittételeinek népének alakjában elterjedése ellen kellett vé-
dekeznie. A népénekülés a század folyamán is megmaradt azokban
a szűk keretekben, amelyeket az Egyház kijelölt s a liturgikus
istentisztelet alatt (pl. missa cantatán) a latin nyelvű éneklés volt
szokásban. Teljesen az egyházi rendeleteknek megfelelően szólha-
tott az ének, a gregorián korális, ott, ahol megvolt a lehetőség rá,
így elsősorban a székesegyházakban és kolostorokban. Hogy meny-
nyire volt otthonos kórusainkon ebben az időben a többszólamú
zene: nem tudjuk. Ha figyelembe vesszük az akkori egyházi álla-
potokat, aligha mondhatunk mást: nagyon kevés énekkar szolgálta
a szent zene ügyét. Ahol pedig a kántor egymagában állott, bi-
zonyára vele énekelt a nép -- zsinati rendelkezések ellenére --
magyarul. Talán már régi gyakorlatot szentesített I. Ferdinánd 1564 jú-
nius 14-én kiadott *Decretum*-a, amelyben megengedte, hogy a nép
a Communio után a püspök által jóváhagyott magyar nyelvű him-
nuszt vagy zoltárt énekelhessen.³²

Telegdi Miklós prédikációinak I. és II. részében (*Az Euan-
geliumoknac magyarazattya...* 1577, 1578) találjuk az első, nyom-
tatásban megjelent magyar énekeket.³³ Ez a nyolc karácsonyi és
húsvéti ének kétségtelenül katolikus eredetű s Horváth Cyrill meg-

³⁰ Synodus Dioeceseano-Provincialis, Tyrnaviae 23. Aprilis Anno 1560.
Caput XVI. De Missae sacrificio. §. III.: *Item sub gravi poena similiter
committimus: ne vulgares ulla, aut latinae etiam cantilenae, praeter eas,
quas ante centum annos, majores nostros certo approbasse constet, aut
praeter eas, quae posthac a nobis fuerint approbatae, in templis maxime,
admittantur: ne sub specie pietatis, Hungarus populus, natura alioqui ad
divinum cultum propensus, in errores inducatur; sicut, proh dolor! fieri
nostra aetate in pluribus locis videmus.* (Péterffy: *Sacra Concilia Ecclesiae
romano-catholicae in Regno Hungariae celebrata ab Anno Christi MXVI.
usque ad Annum MDCCXV. Viennae Austriae, Anno MDCCXLII. — II. 93. I.*)

³¹ Caput XXV. De ludi literarii Magistris. §. III.: *Lutheranorum
autem aliorumque haeticorum, quorum sermo, ut cancer serpit, & ad
impietatem multum proficit, dicta, scripta, libellos, catechismos, cantiones,
conciones, aut alia hujus farinae, in scholam nullo modo adferant, aut
admittant; sed illa tantum tractent, quae jam diu, ab Ecclesia ipsa Catho-
lica, admissa, & approbata dignoscuntur.* (Péterffy i. m. II. 111—112. I.).

³² Synodus Dioeceseana Tyrnaviensis. Anno 1564., *Decretum Suae Ma-
jeslatis Caesareo-Regiae...* XI. *Simili modo, quandoquidem rudes homines,
mentem a terrenis haud facile amotam habent, ad animos eorum in
gratiarum Dei actionem & laudem excitandos, posset post communionem
hymnus aliquis vel psalmus cum responsorio, instituto conveniente, & ab
Episcopo diligenti examinatione praemissa, approbatus, vulgari lingua de-
cantari.* (Péterffy i. m. II. 182. I.).

győző fejtegetései nyomán bátran sorolhatjuk a középkori népénekek közé.³⁴ »A komoly tudós és kemény vitatkozó, a reformáció nagy ellensége, maga is részese az 1560-i zsinatnak, bizonyára tudja mit beszél s nem jön arra a gondolatra, hogy híveinek ama zsinat világosan kifejezett szándéka ellenére eretnek énekeskönyvekben kinyomatott, eretnek származású énekeket ajánljon.« »Telegdi iratokból, nálánál öregebb egyénektől tudhatta, melyek voltak a magyar katolikusok régi egyházi énekei, sőt mint 1535-iki születésű, egyre-másra gyermekkorából is emlékezhetett.« A pécsi püspök könyvtárának jegyzéke *Psalterium hungaricum* és *Cantiones hungaricae* címmel két énekeskönyvet is felsorol.³⁵ Tartalmukat nem ismerjük, de nem járhatunk messze az igazságtól, ha azt állítjuk, hogy ezekben a gyűjteményekben — valószínűleg kéziratokban — katolikus egyházi népénekek voltak. Lehetséges, hogy Telegdi ezekből vette át énekeit.

Az ellenreformáció másik kimagasló alakja: *Pázmány Péter*. Az ő működésével kap friss lendületet az ellenreformáció s a jezsuiták térítő munkája lassankint visszahódítja a nép nagy részét a katolikus hitnek. *Pázmány* nagyjelentőségű imakönyvében (1606) a hét bűnbánati zsoltár, a négy Mária-antifona és az *Adoro te devote* verses fordítását közli. *Vásárhely Gergely* imakönyvében (1604) a zsoltárok és antifonák, továbbá a litániák mind még latinul vannak meg s csak a *Te Deum*-ot közli magyar nyelven. Az 1615. évi kiadás — kiegészítve 3 oltáriszentségi énekkel — már magyarul hozza ezeket; a fordítások azonban eltérnek *Pázmányétól*.³⁶ 1616-ban jelenik meg Bécsben *Az Evangeliumok és Epistolak... ennehány Karácsonyi és Husvétii Enekekkel...*³⁷ Mindössze 10 éneket tartalmaz, amelyek közül hét már előbből ismeretes.

Az 1629. évi nagyszombati egyházmegyei zsinat határozataiból megtudjuk, hogy *Pázmány* mint esztergomi érsek vállalta a hivatalos, jóváhagyandó énekeskönyv kinyomatását. A zsinat a püspöki helynököt bízta meg, hogy erre a feladatra alkalmas munkatársaival együtt válogassa ki azokat az énekeket, melyeket a temp-

³³ »*Vrunc Szuleteserul enecec, mellyeket szoktunc ez inepembe, Predicatio elöt, es predicatio utan enekelni.*« (I. 87. stb. l.: *Dicheretes az gyermek, Nagy öröm nap ez nekünc, Gyermecc születec Bellehembem, Jer dicheriüc ier dicheriüc az Christus Iesus, Halat adgyunc mindnyajan az vr istennec, Nekünc születec mennyei Kiraly*); »*Husvétii Enecec*« (II. 39. stb. l.: *Christus fel tamada, mi bününket el mosa, Fel tamat Christus ez napon.*)

³⁴ Középkori magyar verseink, 418. l. — IK 1905. 136. l.

³⁵ Nagy Gyula: Telegdi Miklós pécsi püspök könyvtára 1586-ból. Magyar Könyvszemle 1880. 37. l.

³⁶ A négy Mária-antifona, melyeket a nép még ma is a *Pázmány*-féle szöveggel énekel, — úgy látszik — ekkor még nem volt közismert ebben az alakjában. *Pázmány* fordítását a *Cantus Catholici* vagy magának az imádságos könyvnek későbbi kiadásai — 1701-ig nyolc kiadásban jelent meg! — terjeszthették el.

³⁷ 1629-ben, 1642-ben, a század végéig még kilencszer, újból kiadták.

lomban, körmenetek és búcsújárások alkalmával a katolikus hívek énekelhetnek.³⁸ Ennek a rendelkezésnek akkor nem lett eredménye. Okát talán az akkori zavaros politikai és vallási viszonyokban kereshetjük. A tervezett énekeskönyv helyett »egynéhány régi és áetatós embereknek Deákából Magyar nyelvre fordított Hymnusok« (19 ének) jelennek meg még ugyanabban az évben *Hajnal Mátyás* jezsuita elmélkedéseinek³⁹ végén. »A' Keresztyéni Tökelleles Életre intő... Elmélkedések...« cím alatt jelenik meg 1634-ben egy kis könyvecske. A nagyheti elmélkedéseket egy-egy ének előzi meg, valószínűleg nagy részben *Kopcsányi Márton* szerzeményei. Az »*Uti társ*«-nak nevezett imádságos könyv (1643) az *Adoro te devote, Te Deum, Te lucis ante terminum* és *Veni Sancte Spiritus* fordítását közli. Jóval több éneket (17 himnuszt, antifonát stb.) tartalmaz az »*Officium B. M. Virg. az-az Aszszonyunk Szüz Marianak Három külömb időre-való Szolosmaja.*«

Meg kell jegyeznünk, hogy ezek a himnuszfordítások sem sorozhatók mind a népekek közé. Javarészüik azonban bekerült a későbbi énekeskönyvekbe: az ima- és elmélkedés-gyűjtemények előkészítették a népénekirodalom kibontakozását. A sokszor ismeretlen himnuszfordítók mellett a vallásos líra komolyabb tehetségeinek, *Balassa Bálint*nak és *Nyéki Vörös Mátyás*nak költeményei közül is nem egy gazdagítja népénekkincsünket.⁴⁰

Amint látjuk, a 17. század első felében még nagyon is elenyésző a katolikus részről kinyomatott egyházi énekek száma s azok jórészt imakönyvek lapjain látnak napvilágot. Annál nagyobb jelentőségük van a kéziratot gyűjteményeknek, amelyek helyi használatban hi-

³⁸ Synodus Dioeciesana, Tyrnaviae 4. Oct. Anno 1629. Caput III. Quibus in rebus Reformatio efficax requiratur. IX. *Et quoniam ante, & post conciones, de more Patriae, cantiones vulgares per Magistros Scholarum praecinuntur: nemo Parochorum deinceps permittat, ut ulla hujusmodi cantilena decantetur, nisi quae a Vicario generali, fuerit approbata. Injungitur itaque Domino Vicario, ut adscitis adjuutoribus, quos opportunus judicaverit, seligat cantiones; quas Illustrissimus Archi-Episcopus imprimi curabit, ad usum hujus Dioecesis: praeter quas aliae, in Ecclesia, vel processionibus, ac peregrinationibus, non cantentur.* (Péterffy i. m. II. 254. l.)

³⁹ A Jesus szívet szerető szíveknek aytatossagara... Elmélkedésekkel és Imádságokkal megh magyaráztatott könyvechke... (Bécs, 1629). Második kiadása: Pozsony, 1642. Újabbban megjelent a Magyar Irodalmi Ritkaságok sorozatában (17. sz.).

⁴⁰ Balassa Bálint Istenes Éneki-nek első kiadása — kétségtelenül katolikus jellegű gyűjtemény — 1632—35 között jelent meg Bécsben. Az ő költeményein kívül Rimay Jánostól és »Másoktól szerzett Istenes és aetatós énekes formán való szerzett dichiretek és könyörgések« is vannak a kis gyűjteményben, pl. Nyéki Vörös Mátyástól és protestáns szerzőktől is. Hasonmásban kiadta és ismertette dr. Varjas Béla (Bp. 1941. — Balassa Istenes énekeinek első kiadása. Magyar Könyvszemle 1940. 105. l. — Ferenczi Lőrinc és az első Balassa-kiadás. Irodalomtörténet 1941. 57. l.) — Kőmives Nándor Kolos: Nyéki Vörös Mátyás élete és művei (Csorna, 1918).

vatva voltak pótolni az énekeskönyveket. Abból az időből három ilyen kéziratot ismerünk.⁴¹

A *Gyöngyösi toldalék*⁴² Paratusnak Strassburgban megjelent beszédgyűjteményéhez (1503) hozzáfűzött 23 levélnyi kézirat az 1628—29. évből. Eredetileg 30 levélből állott. A bejegyzésekből megállapítható, hogy ketten dolgoztak rajta: Dusi Jakab és Udvardi István. Erdélyi Pál szerint a Toldalék nagyrészben másolat, ferenccsek munkája. Az énekek nyelve és szerkezete, valamint írásmódja középkori forrásra mutat. Legalább száz évvel régibb kódex őrizhette meg a másolóknak ezeket a nehézkes nyelvű és szószerint fordított darabokat. A 17. század elején u. i. a magyar egyházi ének nyelve és verselése sokkal fejlettebb volt. 24 magyar éneke közül 3 a középkori kolostori irodalomból ismeretes, 4 vagy 6 protestáns eredetű s mindössze ötöt nem ismerünk eddigi forrásainkból. A Pázmánynak tulajdonított *O gloriosa, o spetiosa* himnusz magyar fordításával együtt ebben a kéziratban tűnik fel először.

A *Kuun-kódex*⁴³ inkább verseskönyv. 1621 és 1648 között lejegyzett 52 egyházi éneke közül a Boldogságos Szűzről szólók (12, részben máshonnan is ismert ének) a katolikus énekkészletet gyarapítják.

A fenti két kézirat több éneke kisebb eltérésekkel megvan a *Jancsó Benedek-kódexben*.⁴⁴ Ez már valóban énekeskönyv, melyet hét kéz írt 1630 és 1668 között, esetről esetre, minden különösebb terv és készülődés nélkül, teljesen rendszertelenül. Kettőnek a nevét is ismerjük: Petri András csíkszentkirályi iskolamester és Réti János kisasszonyi instruktor vett részt többek között a leírásban. Az erősen rongált állapotban lévő énekeskönyv 215 magyar és 34 latin éneket tartalmaz; egy magyar passió is van benne. *Az nap eljő nagy haraggal* és 5 liturgikus ének (*Rorate coeli... stb.*) gregorián hangjegyzéssel van ellátva. Mintegy 140 éneke — sok közöttük a protestáns eredetű — Kájoni gyűjteményében (*Cantionale Catholicum*, 1676.) is megtalálható s Domokos Pál Péter szerint annak egyik forrása ez a csíki kézirat lehetett.⁴⁵ A 17. század második

⁴¹ A régi kéziratok verseskönyvek közül a *Detsi-kódex* (1609) vegyes tartalma és jellege miatt nem sorozható ide. A benne lévő pár katolikus ének máshonnan is ismert. (IK 1927. 225. l.)

⁴² Erdélyi Pál: A gyöngyösi toldalék. Magyar Könyvszemle 1898. 225. l. — Alszegehy Zsolt: Gyöngyösi toldalék. Kath. énekgyűjtemény a XVII. sz.-ből (Gyöngyös, 1914).

⁴³ Dézsi Lajos: Régi magyar verseskönyvek: A Kuun-codex. IK. 1916. 50. l.

⁴⁴ Erdélyi Pál: Adalékok a régi magyar irodalom történetéhez. Egyetemes Philológiai Közöny 1893. 91. l. — Domokos Pál Péter: A csíki énekeskönyvek (Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára. Sepsiszentgyörgy, 1929. 104. l.).

⁴⁵ Jénáki (Kájoni János énekeskönyve és forrásai, 63. l.) azt állítja, hogy Kájoni más kéziratok gyűjteményt használt, amely a *Jancsó B. kódexszel* közös énekeket is magában foglalta.

felében bejegyzett darabok egy részét a *Cantus Catholiciból* (1651.) másolta ki Réti János.

Ilyen kéziratos énekgyűjtemények bizonyára nagyobb számmal voltak a század elején, sőt jóval előbb is. Az egyházi énekek összeírásának szükségét érezhette minden katolikus kántor és iskolamester, ha nem akart a zsinati határozatok ellenére protestáns énekeskönyvet használni, mint ez gyakran megtörtént. Illyés István még a század végén is azon panaszkodik, hogy »az eretnekséggel bőves idegen Gradualékat és Funerálisokat« katolikus iskolamesterek kezében látja forogni (*Soltári Énekek* 1693., előszó). Ne csodálkozzunk, hogy ezek a kéziratok annyi protestáns eredetű éneket tartalmaznak. Mint magánhasználatra, helyi igények kielégítésére készült gyűjtemények, az összeírók egyéni ízlését sokkal inkább tükrözik, mint a nyomtatottak s amellet az egyházi ellenőrzésnek sincsenek alávetve. A kézirat »állandósuló szövege« ebben a korban még közelebb áll a szóhagyomány »alakuló« szövegéhez, mint a nyomtatvány (könyv) lerögzített, »állandó« szövegéhez. A kéziratos irodalom nem öncélú, inkább csak az emlékezet támogatására szolgál.⁴⁶ Éppen ezért a kéziratos gyűjtemények igazabb képet adhatnak a való helyzetről, mint a programot adó, határozott céllal összeállított nyomtatott énekeskönyvek. De meg kell gondolnunk azt is, hogy az ellenreformáció megindulásával a népéneklés terén ugyanaz a folyamat ment végbe, mint a reformáció kezdetén: akkor az új hithez csatlakozók énekelték tovább a hagyományos énekeket, most pedig mint katolikusok zengték a prédikátoroktól tanult isteni dicséreteket, gyakran ugyanabban a templomban, ugyanannak a főúri családnak jobbágyai és a nemesek, a falu gyermekei és a városi polgárság.

A 17. század elején már nagy volt a zavar s nem csoda, ha sem a hívek, sem az egyházi emberek nem ismerték ki magukat. De talán nem is volt szükség az énekek felekezeti különválasztására. A katolikus Egyház nyilván csak a dogmatikailag meg nem felelő (eretnek) énekszövegek ellen emelte fel szavát s így a dallamok, valamint a protestáns himnusz- és zsoltárfordítások — ha tévtanokat nem tartalmaztak — szabadon zenghettek a hívek ajkán, minden felekezeti különbség nélkül. Csakis így magyarázható meg, hogy a későbbi katolikus, egyházhatóságilag jóváhagyott vagy legalább hallgatólagosan elismert gyűjteményekbe nyilvánvalóan protestáns eredetűeket is felvettek. Az egyházi népének »tulajdonjogi kérdését« nem az dönti el, melyik vallás hívei készítették vagy énekelték először, — ez a legtöbb esetben nem is állapítható meg, — hanem az, hogy kik énekelték egyáltalában. Az énekeskönyvek tanúsága szerint igen sok ének van, amelyeket protestánsok és katolikusok egyaránt ismertek és énekelték. Ez csak enyhítette az ellentétet, az embereket közelebb hozta egymáshoz s a vallási harcok közepette kevés kis egyetértést lopott a zilált magyarság életébe.

⁴⁶ Thienemann Tivadar: Irodalomtörténeti alapfogalmak (Pécs, 1931)

1638-ban ismét zsinat elé kerül a népénektár ügye. Lósy Imre esztergomi érsek elnöklete alatt tartott nagyszombati zsinat az 1629. évihez hasonló rendeletet ad ki. Szól az egyházi szempontból meg nem felelő énekek által okozott lelki károkról s egy bizottságot rendel az énekek összegyűjtésére és az eretnek tanoktól való megtisztítására. Az így kijavított és jóváhagyott gyűjteményt azután ki lehet nyomtatni.⁴⁷ Nem tudjuk, kit bíztak meg az énekeskönyv szerkesztésével. Egy azonban bizonyos: a fontos ügy megint elaludt és csak 1651-ben látott napvilágot Kisdi Benedek egri püspök jóvoltából az első katolikus hangjegyes énekeskönyv, a Szőlősy Benedek jezsuita szerkesztette *Cantus Catholici*.

⁴⁷ Synodus Provincialis, Tyrnaviae Anno 1638. Caput I. Circa fidem, & quae ad eam pertinent. X. *Ne in agrum Dominicum zizania falsorum, ac erroneorum dogmatum irrepant, curabunt Domini Reverendissimi Ordinarii quod plerumque per erroneorum librorum lectionem, ac per cantilenas erroneas fieri in his partibus consuevit: quapropter ut fidelis populus ab hujusmodi lectione, cantilenarumque admissione arceatur, enitendum est quam diligentissime, proponendo, quod lectio librorum erroneorum ac prohibitorum, excommunicationem secum trahat. Ac ut abusus hic facilius tollatur, deputati sunt a sacra Synodo, cantilenas tales in unum collectas, diligenter ab omni haereseos labe expurgent, ac typis mandent. — XI. Impressionem librorum, quorumcunque, sicut & cantilenarum sine approbatione, nullibi permittant Domini Reverendissimi Ordinarii.* (Péterffy i. m. II. 359. l.)

FÜGGELÉK.

- A) Három ének a Jancsó Benedek-kódexből.
 - B) Jegyzetek a dallamokhoz.
 - C) Dallamok.
 - D) Irodalom.
-

A) Három ének a Jancsó Benedek-kódexből.

1. De Sancto Stephano rege. (6b lap.)

Szent István király, Istennek szolgája,
Magyarországnak hú oltalmazója,
Bálványozásnak erős megrontója,
Krisztus kedviből.

Ez¹⁾ meg az magyar nemzetet
Pogány életből, hozza jó életet,
Krisztus útjára inte mindeneket,
Eltévelyedteket.

Ó mutató meg üdvösségnek útját,
Az mennyországnak megnyitá kapuját,
Hamisságnak is elnyomá homályát,
Éktelen voltát.

Méltó, hogy áldja, tisztelje Magyarországot,
Ünnepe napját ülje egész ország,
Dicsireteket — kívánja igazság —
Hogy néki mondjunk.

Ezt mi igazán mondhatjuk és valljuk,
Jessze gyökeriből származottnak mondjuk,
Anyja méhében, mert Isten Szent Istvánt
Adád s megáldád.

Hallván az atyja, csudálkozék híve,
Szülvén az anyja, rajta örvendeze,
Felmagasztalá híveknek szép serge
Hivén Krisztusban.

Az Krisztus Jézust mindennek hirdette
És az kik hívek, ő megkeresztele,
Az igaz hitet mindennek hirdette
Magyarországban.

Szép templomokat sok helyt építtete,
Melyeket szépen felékesíttete,
Arannyal, gyönggyel, ezüsttel szépíte
Sok drágakövekkel.

¹⁾ A pontozott rész olvashatatlan, illetve értelmetlen. Betű szerint így van: *uita* (vagy *iuta*) *ueötte* . . . "újítá"?

Bölcs tanítókat, igaz prófétákat,
Emellé szerze jámbor tudósokat,
Hogy megőriznék az igaz juhokat
Igaz hitőkben.

És az Istennek elvett talentomát
Megőregbítte kegyes ajándékát,
Hogy megnyerhesse ő örök jutalmát
Krisztus Jézustól.

Mely által bement örök dicsőségbe,
Felemeltetett Isten eleibe,
Örül, örvendez Krisztussal most mennyben,
Nagy dicsőségben.

Az Krisztus Jézus nekünk is engedje,
Hogy életünknek mikor leszen vége,
Szent István által lehessünk övele
Örökké. Amen.

V. ö. a *Cantus Catholici* (1651. 147. l.) azonos kezdetű énekével (Alszeghy Zsolt: Szent István a magyar egyházi költészetben. Szent István Emlékkönyv, 1938.).

2. Cantio optima. (18b lap.)

Nota: Téged Uristen...

Ó, dicsőséges Jézus Krisztusnak Anyja, Szűz Mária.
Kit felmagasztalt az Atyaisten egeknek felette.

Üdvözlégy lölünk, az angyaloktól, Anyaszentegyháztól,
Jó kedvvel vegyed ez köszönetet ez széles világtól.

Malaszttal teljes cselekedeted, szód és tiszta szíved,
Minden jósággal és jó erkölccsel teljes te életed.

A Jézus Krisztus vagyon teveled, Szentlélek környüled,
Az mindenható Atya Úr Isten megáldott tégedet.

Alázatosan neked könyörgünk, Istennek szent Anyja,
Engeszteljed meg te szent Fiadat, álljon meg haragja.

Sok bűnünk miatt igen megromlott köztünk az igazság,
Minden városban, minden faluban újul az gonoszság.

Isten ígését az pogány népek pökdösik, csúfolják.
Nagy, sok rendbéli hamis tanítók káromlják, csúfolják.

De neked abból egyenlő szívből mindnyájan könyörgünk,
Szent Fiad előtt légy mi szószólónk, fogadd meg kérésünk,

Hogy megbocsássa Krisztus minékünk a mi bűneinket
És megőrizze az hamisságtól az keresztyéneket.

Dicsőség légyen Atyaistennek és ő Szentlelkének
És üdvözítő Jézus Krisztusnak, egy örök Istennek.

Az ének 1—6. szakasza még egyszer előfordul a kézirat 57b lapján.

3. De gloria sanctorum et de misera humana. (56a lap.)
Nota: Az paradicsomnak ... — Andreas Petri F(ceit?)

Az nagy magos mennyben, Isten országában,
Az örök életben, örök dicsőségben,
Az Jézus Krisztusnak virágos kertiben
És az Szentléleknek nagy fényességiben,

Szerafim, Cherubim és az szent angyalok,
Tronus és virtutes az szent arkangyalok,
Dominationes az mennyei szentek¹⁾
És minden szent atyák és principátusok.

Mária serege: szűzek és özvegyek,
Próféták, doktorok és szent mártíromok
Szent evangelisták és szent apostolok,
Az szent szerzetesek és szent pátriárkák.

Próféták, doktorok és szent tanítványok,
Szent szűz asszonyok, minden nagy sok lelkek.
Isten ti vezértetek, örök Teremtőtök,
Mindен dicsőségtek és ti üdvösségtek.

Ó, mint örvendeztek, Istent dicséritek,
Istent éneklítek, szüntelen vígadtok,
Úr Jézusra néztek, szép, fényes ruhátok,
Vagyon boldogságtok, fénylik ti orcátok.

Boldog ti szemetek, boldog életetek,
Boldog ti hazátok, boldog országotok,
Soha többször immár örökké nem sírtok,
Soha nem fáradtok, mert nincs nyavalyátok.

¹⁾ Ered. hibás ritmusban: Dominatjones es az mennyey zentek.

Ó, mint vártok minket, értünk fohászkodtok
Értünk esedeztek, értünk imádkoztok.
Minket őrizzetek, el ne felejtsetek,
Isten megfizesse, velünk mi jót tesztek.

Nyavalya életünk, nagy sok a mi bűnünk,
Sírás az mi dolgunk, jajszókkal kiáltunk:
Ne hagyj el Úristen minket — azon kérünk, —
Bocsásd meg bűnünket, hogy veled lehessünk.

Az Jézus Krisztusnak keserves kínjáért,
Vére hullásáért, öt mély sebeiért,
Szolgáló lányodért, szép Szűz Máriáért,
Te szent halálodért és minden szentekért

Vigy be országodba, drága palotádba,
Szép lakóföldedbe, aranyos házadba,
Szent ujjaiddal írt fényes palotádba,
Örök dicsőségbe, szentek sátorába.

Isten országába, éneklő templomba,
Csillagzó és zengő angyali karokba,
Aranyos utcáin szép írt tornácokba,
Virágzó kertedbe, ciprusfák közibe.

Láthassuk színedet, az Szentháromságot,
Mi édesatyánkat (és) édesanyánkat,
Édes gyermekinket és rokonságinkat,
Az szent prófétákat és minden szenteket.

Nincs itt mi lakásunk, oda siránkozunk,
Oda fohászkodunk, oda imádkozunk.
Nincs itt nyugodalmunk, halál az mi dolgunk,
Ha te elhagysz minket, kárhozatra megyünk.

Dícsértessél Uram az magos mennyekben
Örökkön örökké, te szent országodban
Aldj meg mi lelkünkben, vigy be hajlékodb,
Hogy részesek legyünk az örök életben.

B) Jegyzetek a dallamokhoz.*

A magyar egyházi népének legrégebb hangjegyes emlékét a *Nádorkódex* (1508) őrzi. Az *Idvözlégys Istennek szent Anyja* szöveg fölött az *Ave Hierarchia* középkori dallamát találjuk, mely katolikus és protestáns énekeskönyvekből egyaránt európaszerte ismeretes volt. A melódia gregorián eredetű, kapcsolatát egy alleluja-dallammal Werner Alajos mutatta ki (A *Zene* 1937/38. 213. l.). Nyomtatásban nálunk először a *Cantus Catholici*-ban (1651) jelent meg A *keresztységben igaz vallás az hitben* szöveggel. Ezt az éneket Horváth Cyrill a középkori költői maradványok közé sorolja. Dogmatikai szempontból összeveti az 1566 óta megjelenő protestáns szövegvariánssal s arra a megállapításra jut, hogy »a kétféle változat közül nem a protestáns, hanem a katolikus az eredeti és következésképpen az éneket nem a katolikusok kölcsönözték a reformátoroktól, hanem a reformátorok a katolikusoktól.«

A *Dies est laetitiae* a legismertebb és legkedveltebb középkori (nemzetközi) dallamok egyike. A legrégebb fennmaradt lejegyzés 1410-ből való (Hohenfurti kézirat. *Dreves: Analecta hymnica* medii aevi I. 194.) (L. az 1. dallamot.) Az ének magyar fordítása a *Winkler-kódexben* (1506), később Telegdi énekei között (*Nagy öröm nap ez nekünk*), majd a katolikus gyűjteményekben található. Ugyanez a dallama Telegdi másik énekének: *Dicséretes az gyermek, ki ez nap születék*. A *Winkler-kódex* szent éneke »ki dicséri Szűz Máriát és az ő szent Fiát« ennek is a legrégebb forrása. A protestáns énekeskönyvek is közlik.

Vásárheli András éneke (*Angyaloknak nagyságos Asszonya*) a *Peer* (1526), a *Thewrewk* (1531) és töredékesen a *Pozsonyi* (1520) *kódexből* ismeretes. Dallamát először a *Cantus Catholici* (1651, 106. l.) hozza (2. dall.) A régi magyarság egyik legkedveltebb Mária-éneke, kéziratoss és nyomtatott gyűjteményeinkben számos változatát találjuk. Vásárheli András ferenc-rendi szerzetes volt; a törökök 1533-ban meggyilkolták. Nevét a cantilena versfői árulják el. Az ének utolsóelőtti versszakából még többet is meg tudunk:

Ezt szerzették Pestnek városában,
Ugyanottan Szent Péter utcájában,
Született után elmúlt időben:
Ezerötszáz és nyolc esztendőben.

Figyelmet érdemel a vers (dallam) ritmusa. Középkori himnusz-ritmus, melynek mintája nálunk a *Salve Mater misericordiae* lehetett. A 4+6 tagolású sorszerkezetet Horváth János a lejtésváltó tizesből, Szabolcsi pedig az antik alkaikus formából származtatja. Szerinte »a sor

*Akiknek nem áll módjukban a *Cantus Catholicinak*, — melynek dallamaira gyakran hivatkozunk, — legújabb kiadását (Magyar Irodalmi Ritkaságok 35. és 38. sz.) használni, azok részére közöljük a Szent vagy, Uram! megfelelő dallamának számát. A dallamok összevetését ajánljuk!

1. — SzVU 28., 4. — SzVU 96., 5. — SzVU 85., 6. — SzVU 295., 7. — SzVU 299., 9. — SzVU 101., 10. — SzVU 233g, 12. — SzVU 11., 18. — SzVU 133., 20. — SzVU 234. Az *Ave hierarchia* dallama — SzVU 1.

349 697

Sige mia aldoztasse

De salutis hostia filij dei casteg

matoris nam te fide oppreßens

pleneqz credo en istenon

meithei Zent ayandok. es

Részlet a Nádor-kódexből (1508).
(Budapesti Egyetemi Könyvtár.)

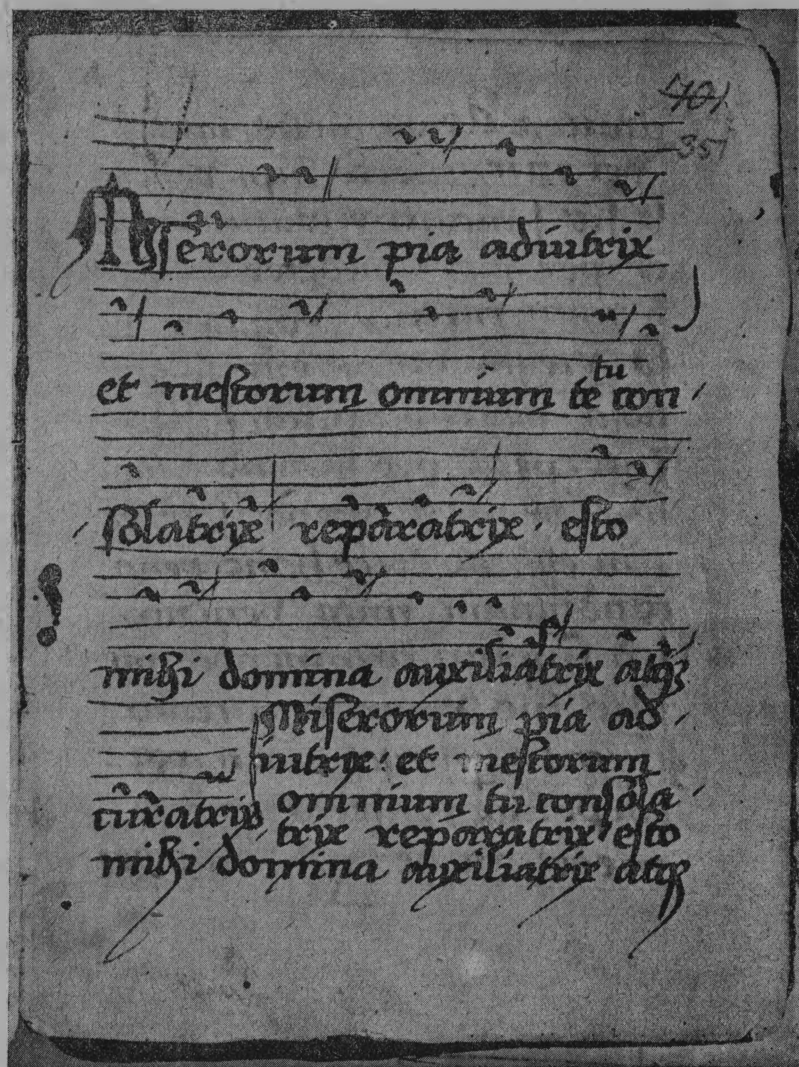
negyedik és ötödik szótagjának egybevonásával, vagyis a 11-es sornak 10-essé való redukciója által» keletkezett. (IK. 1928. 111. l.) Erre a ritmus-fajtára a régi magyar zene több példával is szolgál: ilyen a Tinódi közölte *Hadnagyoknak tanuság, Felvitetett magas mennyországban* (Cant. Cath. 1651) és az *Illik nekünk arról emlékeznünk* (Illyés: Halottas énekek 1693) dallama. Népzenei analógiára Kodály mulatott rá (A magyar népzene, 32. l.). Ugyancsak az ő székelyföldi gyűjtéséből ismerjük a *Felvitetett* dallamának gyönyörű népi változatát Vásárhelyi cantilenájának szövegével (Cecilia naptár 1942. 73. l.).

698

eggetlen eg' malaze, tehenz
 minket kegyesen, Bog' Zaba.
 dulhassone az te volgo vittol
 Bodog' sz' maria istennez
 zent' anna, tomish minket
 toxtoma istennez poromlo
 latith' es halalatosz minket
 nehi Zolgalni Mennei ma
 loszoth' a felsagos orszaybol
 te sz' maria nev' minedone
 ana

Részlet a *Nádor-kódexből* (1508).
 (Budapesti Egyetemi Könyvtár.)

Már a 16. század elején ismert lehetett nálunk az a valószínűleg huszita eredetű dallam, melyet egy cseh kancionáléből (*Pjsnj Ewangelistkych*... 1576) közlünk (3. dall.). *Cant. Cath.* beli szövege (*Jer mi dicsérjük*) u. i. mint 1514. (Horváth Cyrill szerint inkább: 1554.) évi bejegyzés tűnik fel először az esztergomi főegyházmegyei könyvtár egyik nyomtatványában. Az éneket a protestánsok is felvették gyűjteményeikbe. Szegedi Gergely *Az Modulisemus notaira* énekelte, amely dallam bizonyára azonos a »cseh-morva testvérek» énekeskönyveiben közlöttel.

Részlet a *Nádor-kódexből* (1508).
(Budapesti Egyetemi Könyvtár.)

A Telegdi közölte húsvéti ének: *Christus feltámad, mi bűnünket elmosá* (a *Christus surrexit, mala nostra texit* és a *Deus omnipotens* himnusz fordítása) Huszár Gálnál (1574) már »régí közönséges dicséret. Horváth Cyrill ezt is a középkori népénekek közé sorolja. Német eredetű, már a 15. században lejegyzett dallamát (Bäumker I. 117/III.) (4. dall.) érdemes összevetni a népi, Csikrákos vidékéről való változattal (közölte Molnár Imre: *Daloskert* 7. sz.).

5. dallampéldánk (15. sz. kézirat. Bäumker I. 242/I.) a középkori német népénekkincsnek legelterjedtebb s talán legszebb darabja. Az énekes-

könyvek és kéziratok mind *Christ ist erstanden* szöveggel, ill. ennek változataival közlik. Erről az énekről pedig már a 13. században történik említés. A dallamnak kétségtelenül őse a *Victimae paschali* szekvencia a 11. századból. Egy rövidebb és egy hosszabb formája ismeretes, mindkettő megvan a *Cant. Cath.*-ban. Az ének magyar szövege (a *Krisztus fel-támadá* parafrázisa) — igaz — csak 1616-ban jelent meg először, mégis feltehető, hogy német papok már jóval előbb elterjesztették nálunk.

A tudomásunk szerint legrégebb énekeink közül még kettőről kell szólnunk. A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár egyik missaléjában maradt fenn az *Isten Fia magát megalázá* legkorábbi töredékes feljegyzésben. a 16. sz. elejéről. A verses passio nótajelzése (*Sok hálátat Őr Istennek*) nem vezet ismert dallamhoz, a *Cantionale Catholicum* (1676) utalása (*Mennynek, földnek...*) révén azonban megtaláljuk a dallamát az 1774-ben összeírt *Deák-Szentes* kéziratot gyűjteményben. Ez a dallam az *Angyaloknak nagyságos Asszonya* ritmizálatlan variánsa. Ugyanebből a kéziratból ismerjük a másik, *Itt jelen vagyok az Istennek Fia* kezdetű oltáriszentségi ének dallamát. A szöveg maga — megelőzve a *Gyöngyösi toldalékok* és a *Jancsó Benedek-kódexet* is — az esztergomi könyvtár egyik 1524-ből való breviáriumának hátlapján bukkant fel. Dallama is a 16. század elejére mutat. Variánsa a *Cant. Cath.* énekének: *Az igaz hitben végig megmaradjunk*, melyet Tritonius ódagyűjteménye (*Melopoiae sive harmoniae tetracenticae...* Augsburg, 1507) közöl Horatius *Jam satis terris* kezdetű ódájával, négy-szólamú tétel tenor cantus firmusaként (Zahn: *Die Melodien der deutschen evangelischen Kirchenlieder*, 966. sz. — 6a-b dall.). Korán bekerült a német protestáns egyházi népénekkincsbe is. Nálunk Huszár Gál utal rá — talán először — *Saphicum Carmen*-nel jelölve a *Szükség megtudunk idvességnek dolgát* kezdetű ének dallamát. A brassói Honterus-nyomda kiadványa: *Odae cum harmoniis* (1548. 1562) bizonyára szintén hozzájárult a dallam magyarországi elterjedéséhez.

Az antik versformák hatását a magyar egyházi népénekekre Szabolcsi Bence már részletesen kimutatta (Adalékok a régi magyar »metrikus« énekek történetéhez. IK. 1928). Itt csak egy sapphikus dallamot közlünk még a 16. sz. végi *Boroszlói kéziratból*, amelynek változatait katolikus gyűjteményekből is ismerjük (7. dall.).

A protestánsoktól vettük át többek között Batizi András két énekét is. A *Jövel Szentlélek Őristen* dallama Huszár Gál gyűjteményében (1574) (9. dall.), majd a *Cantus Catholiciban* (1651) jelent meg s nem egyéb, mint a reformáció előtti német Credo-parafrázis (*Wir glauben all'an einen Gott*) dallamának erősen megrövidített és megesonkított, kompilált formája. A Credo dallama német földön latin szöveggel is ismeretes volt s a protestánsok Luther fordításával vették át. Gálszécsi István gondoskodott róla, hogy az új hit magyar követői se legyenek meg a lutheri hitvallás nélkül: lefordította s énekeskönyvében (1536) megvirgulálva« bocsátotta ki. (8. dall.)

Változata ennek Batizi *Jer. dicséjünk ez mai napon* kezdetű énekének dallama (*Cant. Cath.* 1651. 19. l.). 10. sz. példánk, melyet egy frankfurti protestáns énekeskönyvből (*Kirchen-Gesäng aus dem Wittenbergischen besten Gesangbüchern*, 1570) közlünk, ez utóbbihoz áll közelebb. Címe: *Ein Gesang darinn der gantze Catechismus kurtz begriffen ist*, jellemző példája a protestáns népénekek már említett »énekelve tanító« típusának.

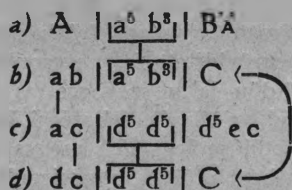
A gregorián eredetű dallamok közül kettőt mutatunk be. A Telegdi-közölte *Nékünk születék mennyei Király* — a *Natus est nobis Rex gloriae* fordítása — dallamának őse a *Crudelis Herodes* vízkeresztii himnusz. (11. a-b dall.) Először a *Cantus Catholicibus* megjelenő dallam első fele eltér a gregorián eredetitől s egy kétszólamú változat hatását sejteti. Az ének szentekről szól s így érthető, hogy a protestánsok csak a kezdősort és a refraint vették át.

Szerteágazó a családfája az ú. n. hajnal-nótának. A *Gesangbuch der Brüder in Behemen* (1560) c. énekeskönyvből közölt *Frügeseng* 1531 óta a német és cseh gyűjtemények kedvelt dallama. Őse az *Ecce veniet Propheta magnus* adventi antifona, mely ma is számtalan változatban van meg az officiumban. (12a-b dall.) Nálunk a *Cant. Cath.* hozza először: *O fényességes szép hajnal (Hajnali Ének, Bóldog Aszszonyról)*, de a szöveg változata s a latin eredeti (*O aurora lucidissima*) már a *Jancsó B.-kódexben* megtalálható. Nyilván ez a dallama Bornemissza *Hajnali Ének-ének (Jesus Christus az igaz Hajnal)* is. Ugyanő *»A hajnal Notaiara«* énekelte a 124. zsoltárt: *Az, kik bíznak az Úr Istenben (Énekek három rendbe, 1582)*. A *Vietorisz-kódexben* (1680 k.) mint trombitadarab szerepel s az Egyház éneke, alásüllyedve a népi rétegekbe. csírája lett »magyar és tót falvaink éjjeli őrei közismert »bakter-dal«-ának, melyet még e század elején is gyakran hallhattunk a vidéken.« Bartók a román kolinda-dallamok között fedezte fel s ki tudja, még hány féle változatban él.

13a-e példáinkban egy 16. századi dallamnak öt változatát közöljük:

- Az *Holofernes* es *Judit Asszony Historiaia Hofgreff é.k. (1553)*.
- Oh nag' szeretetek (*Hajnal M.*, 1629) *Cant. Cath.* (1651).
- Bocsásd meg Úr Isten (*Balassa B.*) *Kájoni-kódex (1634—71?)*
- Imádlak tégedet (*Pázmány, 1606*) *Cant. Cath.* (1651).
- Czlowek hrjssny w swete. *Tranowski: Cithara Sanctorum (1684)*.

Lássuk, milyen összefüggés van a variánsok között: A versszak 7 sora szótagszámban így tagolódik: 6, 7, — 6, 7. — 6, 6, 7. A dallamot tehát 3 sorosnak is felfoghatjuk. A sorokat így összevonva, nagy betűvel jelöljük azokat a nagyobb dallamíveket, amelyek egyáltalában nem, vagy csak teljes egészükben jelennek meg egy másik változatban. A forma jelölése így áttekinthetőbb lesz.

Világosan látszik, hogy a *Hofgreff-* és a *Kájoni-féle* változat áll legtávolabb egymástól; időben is legalább száz év van a két dallam megjelenése között. Ezt a távolságot a *Cant. Cath.* két éneke hidalja át. Az egyik, a b) alatti, inkább a 16. század felé mutat, a másik az ellenkező irányban tartja fenn a kapcsolatot. A protestáns *Tranowski* tót éneke, csekély torzulása mellett is, a b) dallam átvételének látszik. A váz mind-

egyik dallamnál azonos, e körül mozog a melódia s nyugszik meg soronkint mindig ugyanazon a 3 záróhangon.

Egy kicsit részletesebben foglalkoztunk lényegében *egy* dallammal, hogy bepillantassunk a variánsok életébe. A fenti változatok képződését kétségtelenül elősegítette a Balassa-forma rendkívüli népszerűsége a régi magyar zenében, mely forma főbb típusait, rövidített és bővített alakjában is, Szabolcsi rendszerezéséből is ismerjük (IK 1931). A 14. sz. alatt közölt, ugyancsak Balassa-versben írt ének Nyéki Vörös Mátyás költeménye. Nemes ívelésű architektonikus dallama a *Cantus Catholiciból* való ugyan, de 16. századi.

A *Drága színen öltözött menny-aszszonyság* kezdetű, »Szent Borbála Napjára-való Enek«-et Hajnal Mátyás közölte először említett elmélkedésgyűjteményében. Nótájául Sztárai Mihály ~~1381~~ zsolttárának dallamát (*Drága dolog az Úr Istent dicsérni*) jelöli meg. Ebből joggal következtethetjük, hogy a *Cantus Catholiciból* először megjelenő dallam (15. dall.) már a 16. században ismeretes volt. Formája és dallamvonala egyébként a históriás énekekkel mutat rokonságot.

Külön kis tanulmányt lehetne írni a Pázmány-himnusz címen ismert énekről (16. dall.) s a vele kapcsolatos kérdésekről. Ezúttal csak egész röviden foglalkozunk vele. Dallama, *Az Úr Istennek csuda hatalma*, szöveggel, 1651-ben jelent meg először. Kétségtelen azonban, hogy már az előző században közismert volt, mert már 1569 óta hivatkoznak rá a protestáns énekeskönyvek. Bornemissza 1582-ben öt ének nótájául idézi — közvetlenül vagy közvetve — az *O gloriosa & speciosa*-t. (Pázmány ekkor még csak 12 éves volt!) A latin himnusz, eddig ismeretes első fordításával együtt, a *Gyöngyösi toldalékban* (1628—29 körül) tűnik fel legkorábban. Jellegetes versformája az 5, 5, 6 — 5, 5, 6 szerkezetből alakulhatott a 4. vagy az 5. sor elhagyásával, miként ez népi dallamoknál is előfordul. Adatunk van arról, hogy a 17. sz. elején — ha ugyan még előbb nem — cseh énekeskönyvek is ismerték ezt a formát, melyet eddigi tudomásunk szerint egyedül csak ez az egy dallam képvisel. A belőle alakított »gregorián« melódiát a Magyarok Nagyasszonya-officium vespérásában éneklék (I. Missae Patronum Regni Hungariae. Pustet, 1911. 54. l.).

A bibliai epika a katolikus gyűjteményekben is helyet kért magának. Az elbeszélő költeményeknek hangja már meglehetősen távol áll a templomi énekétől s nem is sorolnánk őket az egyházi népének közé, ha az akkori népénekincs egyáltalában pontosan elhatárolható volna. Énekeskönyveink, kézirataink vegyesen, műfajra való tekintet nélkül közlik az énekeket s hogy nemcsak olvasásra szánták, hanem valóban énekeltek is ezeket, azt a ma is élő néphagyomány bizonyítja. A vízözönről szóló hosszú ének például két 17. századi kéziratból ismeretes [*Kuunkódex*, (1621—48), *Zemléný J. énekeskönyve* (1668)] s Domokos Pál Péter évekkel ezelőtt az udvarhely-megyei Lövétén hallhatta jóformán teljes egészében (Rugonfalvi Kiss István: A nemes székely nemzet képe, II. köt. 449. l. — 17b dall. A közölt szöveg első sora a népi, a második a *Kuunkód.* változata).

De kérdés, megkaptuk-e a népi dallammal a *Jaj, szegény Noénak bujdosó bárkája* 17. századi dallamát? Azt hisszük, igen, mert Illyés István a század végén már ismerte és mintegy száz évvel korábbi szöveggel közölte a *Halottas Enekek*-ben (1693). (17a dall.)

A *Jancsó Benedek-kódex* 18b lapjáról közölt *Cantio optima* dallamához a megadott nótajelzés (*Téged Ūristen*) vezet. A *Téged Ūristen*-nek nincs ugyan saját dallama, de mind a kézirat, mind pedig Kájoni gyűjteménye (*Cantionale Catholicum* 1676) az *Ave Domina* nótájára énekelteti a magyar *Te Deumot*. Az *Ave Domina, tu es praeclara* dallama a *Deák—Szentés* kéziratban van meg. (18. dall.) A latin szöveg alatt közöljük a magyar ének első versét. A dallam a *Cantus Catholiciból* ismert (*Jesu Salvator*) s átvétel a német anyagból, mint azt Zahn közléséből tudjuk (i. m. 2072. sz.). Ez különösen azért fontos, mert egy gazdagon díszített népi változatát is ismerjük Kodály gyűjtéséből (Cecilia nap-tár 1942. 13. l.).

A kódex másik énekét (*De gloria sanctorum et de misera humana*) Petri András írta, a díszes iniciáléban az ő nevét találjuk. Az ének más-honnan nem is ismeretes. Nótajelzése (*Az paradicsomnak*) a *Cantionale Catholicumon* keresztül ismét a *Deák—Szentés* kézirathoz vezet. Onnan közöljük a dallamot Sztárai Mihály énekével (*Hálaadásunkban rólad emlékezünk* — RMKT V. 107. l.) s alatta a *Jancsó B.-kódex* szövegét (19. dall.) Ez a dalom is 16. századi: a *Hofgreff-énekeskönyvben* (*Az szent Thobiasnak egész historiaia*), majd 200 évvel később a kolozsvári énekeskönyvben (1751) jelent meg Szkárosi Horvát András szövegével (*Semmit ne bánkódjál*).

Utolsó dallamunk egy cseh katolikus kancionáléból való (*Záworka: Písne chwal bozskych...* Prága, 1602.) (20. dall.) Ma is közzismert ének *Szülte a Szűz szent Fiát* szöveggel. A *Cantus Catholici* előtt — ahol először jelent meg az *En Virgo parit Filium* dallammal együtt — csak a *Jancsó B.-kódex* közli a latin és magyar szöveget. Dreves az *Analecta* hymnica-ban a latin szöveget is cseh forrásból közli, de a refrain nélkül.

Összefoglalásul tekintsünk végig a felsorakoztatott anyagon. Ha a dallamok eredetét tekintjük, feltűnik a források sokfélesége, amelyből a magyar egyházi népének az első századokban táplálkozott. Az Egyház gregorián éneke, a középkori európai, szinte nemzetközinek mondható népének, majd a reformáció és ellenreformáció német és cseh dallamvilága s nem utolsó sorban a 16. századi históriás ének, mind hatással volt a népének kialakulására. A főbb formatípusok közül a metrikus eredetűek, a tágabb értelemben vett Balassa-forma különböző, 5—12 soros változatai, valamint a históriás énekek révén elterjedt 11-es és epikus 12-es versformák voltak különösen népszerűek. Láthattuk azt is, hogy az énekek dallama sok esetben csak későbbi hazai lejegyzésben ismeretes és esetleg csak az *ad notam* utalások révén volt megállapítható. Hogy a ránkmaradt énekek valóban éltek-e, hogy melyek voltak benne az élő zene sodrában s melyek maradtak meg csupán az egyéni buzgóság holt emlékeiként; erre a kérdésre csak a népi hagyomány széleskörű vizsgálata adhatja meg a feleletet. Néhány példával rávilágítottunk erre a területre is. Hisszük, hogy a magyar zenetörténeti és népzenei kutatás egymással karöltve még sok értékes adattal fogja kiegészíteni a régi magyar egyházi népénekéről alkotott képet.

C)

1

Di-es est fue-ti-ti-ae in or-tu re-ga-li, tam proce-sit ho-di-e
 ventre vir-gi-na-li. Pu-er ad-mi-ra-bi-li-s, to-tus de-lecta-bi-li-s
 in hu-ma-ni-ta-te, Qui in-esti-ma-bi-li-s est et in-ef-fa-bi-li-s
 in di-vi-ni-ta-te.

2

Án-gyalknak Nagysá-gos Szé-po-mya. Ur-geus-nak di-csöf-fé-ges Szö-mya.
 Menyország-nak Kirá-ly-né Szé-po-mya; Para-di-csom megnyitott Ka-pu-ja.

3

Na-ro-ze ni Bo-zj ho-ufi-ckni wdze-tni gwa-ne, ci nje po ma-tku ge ho-wes-jeł
 me-je i-ka-uce, na-ro-ze ni-je-ty-ż I-si, sy-nu Bo-zj me-y-wy-sz-ty-ż
 Kró-łi mi-łos-ti-wy: Deyz-nám-je-pró-we-ty-ż-ti pro swe na-ro-ze ni-je.

4

Christ der ist on-fer-nen

5

Christ ist er-standen, in des iſt der-han-gen des jöle wir alle fro fein, chriſt, iſt un-ſer
 troſt fein, al-le-luia, al-le-luia, al-le-lu-ia, al-le-lu-ia.

6

a

Jeſu ſatis terris nivis at-que dirivi granisus miſit pater et ruben-te

b

Itt je-len va-gyon az Iſ-ten-nek Fiá, Itt je-len va-gyon embe-rök váltó-já,

(a)

dextera ſueſus jacu-la-tus arces, ter-reſt urbem.

(b)

Itt je-len va-gyon i-gaz Iſ-ten olta a Chriſtus Jeſus.

7

Kügy helat adgyonk az atya Iſ-ten-nek mennék es földnek szent teremtö-ye-nék,
 al-tal-mazonának kegyes rite-tö-nöknek, gond uſe-löknek.

8

Ki hi-jünk az egy iſ-ten-ben, mennék földnek es az ben-me valoknak
 te-rem-tö-je-len ki fi-a i-vé minket ad-laptott, ö tef-
 tünköz es lelkünköl min-den-ko-ron gondot ritök, mint e-des atya
 fi-a-i-rol, ſem-mi a-rit meg non halhat a-ka-rat-tya
 nekünk nem arthat

nélkül, mert mindenek vagynak az mi if- te- nünknek nagy
ha- tal- mában.

9

Jö- vel bent lelec Ur Jf- ten lelkünknek vig- sa- ja
Bi- sünknek ba- tor- ja- ga, adgyad minden hi- ue- idnek
te bent aian- dekadat, Jövel vi- gass- ta- so bent le- lec Jf- ten.

10

Ich laßt uns Christen fröhlich sein, Von jantzen hertzen singen,
Dort zu mit fleis be- kennen sein, Die Lehr vor allen dingen, Die uns von Gott
ge- ge- ben ist, Geheißt in vier arti- kel frösch, Ca- te- chismus genomet.

11

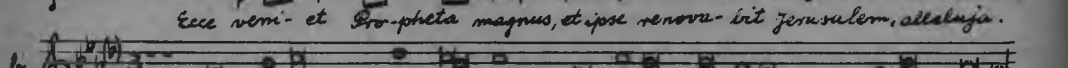
Cru- delis He- ro- des, De- um Regem ve- mi- re quid times?
Kékünk püéleték mennyei király, Jézu Muri- a- mak tipsta méhéből,

(a) Non e- ri- mit mor- ta- li- a, Am regna aut col- lesti- a.

(b) Uj Epten- dö- ben mi vigadgyunk, püéletett Je- sus- t mi imádgyuk.

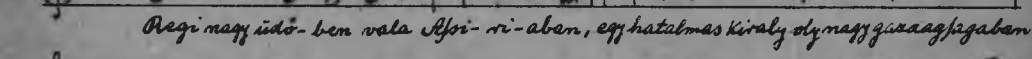
12

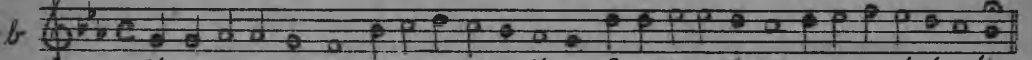
a *Ecce veni- et Pro-phetas magnus, et ipse renova- bit Jerusalem, alleluja.*

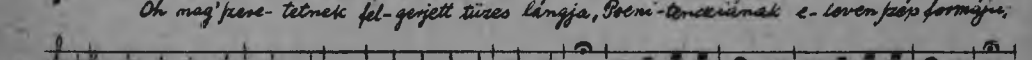
b *Der tag wertreibet die fünfter nacht, o brüder, (id munter end) dienet Gott dem Herren
(wacht,*

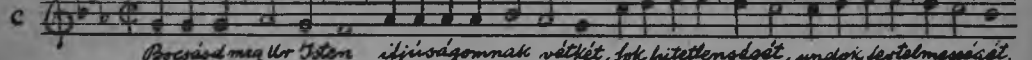
13

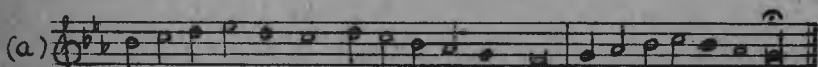
a *Regi nagy idő- ben vala Afri- ri- aban, egy hatalmas király oly nagy gazaságában*

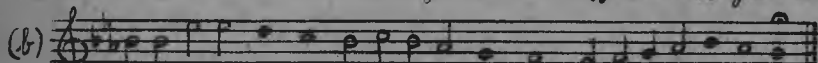
b *Oh mag'jere- tetnek fel-gerjett tüzes lángja, Poeni-tencziának e- loven pász formája,*

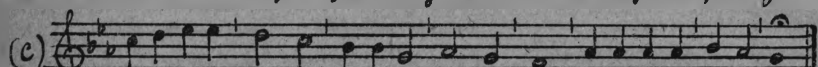
c *Pocsád mag' Ur Isten ifjuságonnak vétkét, sok hitetlenségét, undok pestelmességét,*

d *Imádlak té- ge- det láthatatlan Isten- ság, kenyér/pain alatt, el- rejtett emberiség,*

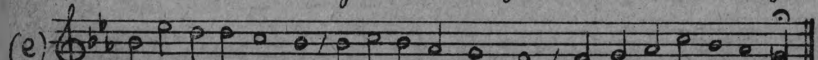
e *Glowek hűjéj is juvete, gfancy, p'ri joom životě, trpj mnohé budy, hledage juvě obrany.*

(a) *Ki mind ez orla- got hodoltattya va- la, nagy hatalmaságában.*

(b) *Kinek ez or- lágra sok lélek ja- rá- ra, ki- terjedett példája.*

(c) *Föröd el ritsá- gát, minden álnoksá- gát, könnyelbitet lettem tehet.*

(d) *Noha itt léta- det, mag'ne tapasz- tallya, embe- ri ér- zékenység.*

(e) *v te- be ja- mého, životě- le juvěho, gojjs vrazil vyphcepit ho.*

14

O dícső-ült Jézus Krisztus, Kiben gyarlóság nincs, szem is érhet so- tet- fény.

Yeffe törő- ké- ből Kérem, skebe- lé- ből, lével boldog fényeffé.

E-kes csilla- gokkal, Kappal, és a' Kékelul telen- te- tes dícsőffé.

15

Drága Jében öltözött menyegzőszó; Fel jövedek közt, a' selki tréfa- ság,

Nem ér azzal Jemmi földi gazag- ság, Mert világon ez májodik szögyalodg.

16

O glori- o- sa, o spe- ci- o- sa, Stella lami- nosa, Domine mundi,

O di- ce- se- ges ó te mépsé- ges fé- messi- ges csilagh világh aranya

Mater grati- o- sa.
szép menyegzői Annja.

17

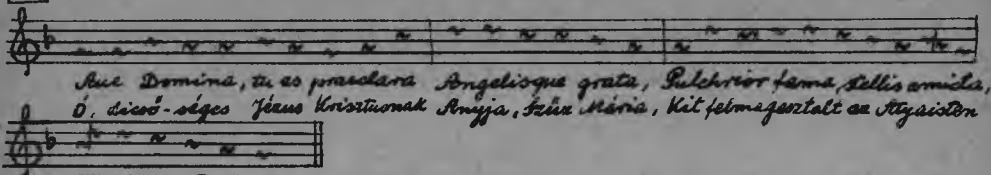
a) Veletlen emberek utolsó ó- rája, Megszédíhatatlan Jenki azt nem tudja.

b) A szögyen Kőjének sirtómas bérkője, Ferontott éllatok megötömmézője.
Faj, szögyen Kőének bújdosó bérkője, Mint vetétt körműd habokkul kádaja.

(a) Ifen Decre- toma valamikor tartya; Jem affur Jem islös által nem hóghattya.

(b) Nélmek homisága háromszáz könyöknyi, széjjesége pedig vól ötven könyöknyi.
Nincsem sehol saaraz föld kekségében, Hol fejét lehajton ordón ragy mezőben.

18

*Ave Domina, tu es proclara Angelisque grata, Pulchrior fama, celsis amictis,
Ó, dicső-séges János Krisztusnak Anyja, Szűz Mária, kit felmagasztalt az Isten*

*Virginum Regina.
egyeknek felettis.*

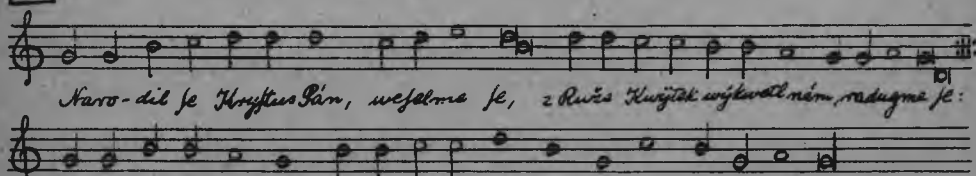
19

*Há-la a-dápunkban rólad emlékeünk Kegyelmes Ite-nünk sége-del tiszteletünk:
Te nagy magos menyben, Isten országhában, Az örök életben, örök dicsőségben,*

*Te nagy jó vol-todért el fel magasztalunk Hapontialan foglak most assal tartozunk.
A János Krisztusnak virágos kertjében és a font-leleknek nagy fényességében.*

20

Káro-dil je Huzfatus Pán, wejelome je, z Ruvis Huzfata wijkewel nem, radugne je:

R. Zéiwota: éi-sté-ho, z Rodu Hrálow Kéw. Ka-ro-dil je.

D) IRODALOM.

A jegyzetekben idézett műveken kívül:

Alszeghy Zsolt: A magyar reformáció és antireformáció temetési énekei. IK. 1916. 1. 1.

Alszeghy Zsolt: A XVII. század lírai költészete. IK. 1935. 1., 128., 241. 1.

Divéky Adorján: Gálszécsi István énekeskönyvének újabb töredéke. MKSz. 1911. 10. 1.

Erdélyi Pál: Gálszécsi István énekeskönyvének töredéke 1536-ból. MKSz. 1887. 215. 1.

Erdélyi Pál: Balassa versek-e? IK. 1898. 135. 1.

Harmat Artúr: Az egyházi zene Magyarországon. A Zene 1937/38. 206. 1.

Horváth Cyrill: A magyar katolikus énekköltészet a XVIII. századig (Bartha József tanulmányának bírálata). Sárospataki Füzetek 1904. 50. 1.

Kövesi Lajos: Katolikus énekeink és énekeskönyveink a XVII. században. A kecskeméti kegyesrendi főgimnázium értesítője, 1902/03.

Szabó Károly: Régi magyar könyvtár I—II. köt. (Bp. 1879., 1885.).

Szabolcsi Bence: A magyar zene története rövid összefoglalásban. (Bp., 1934.).

Werner Alajos: A gregorián ének a magyar nép dallamvilágában. A Zene 1937/38. 209. 1.